

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

fil.e.d, prof. Aynur Sabitova

ADU

AMERİKA DRAMATURGİYASININ YARANMASI VƏ İLK ADDIMLARI

Açar sözlər: teatr qadağası, vətənpərvərlik motivi, pyes, inqilab mövzusu, komiklik

Keywords: theater ban, patriotic motif, play, revolutionary theme, humour

Ключевые слова: запрет театра, патриотический мотив, пьеса, революционная тема, юмор

İngiltərənin Amerika koloniyalarının erkən çağlarında onlarda dramaturgiyanın yaranması üçün əlverişli şərait yox idi. Bir tərəfdən, dram teatrla sıx bağlıdır, teatr isə inkişaf etmiş infrastruktur tələb edir. Digər tərəfdən isə həmin dövrdə əhali gündəlik qayğıları ilə məşğul olduğundan, incəsənətlə maraqlanmağa vaxtı olmurdu. Ən əsası isə bu idi ki, koloniyalarda puritanlar və kvakerlər üstünlük təşkil edirdi. Onların, xüsusilə də puritanlığın teatra münasibəti barışmaz idi. Onlar yazılarında və moizələrində onu qumar, əyyaşlıq və pozğunluqla bir tuturdular. Klodia Conson yazırdı: «Amerikada səhnəyə yaxşı sənədləşdirilmiş düşmənçilik yenilik deyildi, amma puritanların və kvakerlərin mütləq çoxluğu o demək idi ki, dramın pislənməsi Amerikada qədim və geniş Avropa və ingilis intellektual ənənəsində olduğundan daha kəskin hiss olunurdu» [1, s.325]. 1700-cü ildə K.Mezer «Şəhadətlər dəsti» traktatında teatra qeyzlə hücum edərək onu insanın qüsurları ilə eyniləşdirirdilər: «Yüngül davranış – Pis əhatə – Rəqslər, Pyeslər və digər Çirkablığa təhrik bizim özümüzdə və başqa adamlardadır» [3, s.26]. Teokratiyanın hakimiyyəti Yeni İngiltərədə zəifləyəndən sonra da dram və teatra bu düşməni münasibət zəifləmədi.

1750-ci ildə Bostonda «Teatr pyesləri və digər teatr əyləncələrinin qadağan edilməsi haqqında akt» qəbul edildi. O, 1767-ci ildə Massaçusetsin Nümayəndələr palatası tərəfindən yenidən təsdiqləndi. Buna cavab olaraq Cozef Tisdeyl adlı bir nəfər Palatanın hərəkətini pisləyən nitqini çap etdirdi. O, teatrı aşkar müdafiə edərək, yazırdı ki, teatr «qəlbin bütün gücünü və qabiliyyətlərini cəmərdliyə yönəltmək üçün qəlbləri qarşısızalmaz güc və enerji ilə düzəldərək çox böyük fayda» verə bilər [3, s.28].

Teatra qarşı sərt qanunların mövcudluğuna və əlverişli ictimai mühitin olmamasına baxmayaraq, hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq teatr tamaşaları koloniyaların həyatında özlərinə get-gedə daha çox yer almağa başlayır. Tamaşaları adətən ingilis truppaları qoyurdular. Onların fəaliyyəti Amerika müəlliflərinin əsərlərinin meydana gəlməsi üçün şərait yaradırdı.

Amerika koloniyalarında çap olunmuş ilk pyesin müəllifi Nyu-York və Nyu-Cersinin qubernatoru Robert Hanter olmuşdu. Onun «Androboros» (1714) əsəri gərgin siyasi mübarizənin nəticəsində meydana gəlmişdi. Hanter bu əsərdən İngiltərədən gəlmiş kral komissarına böyük ümid bəsləyən müxalifətə qalib gəlmək üçün istifadə etmişdi.

Hadisələr dəlixanada baş verir. Burada Nəzarətçiyə qarşı gizli qəsd hazırlanır. Nəzarətçi obrazında müəllif özünü təsvir etmişdi. Hadisə yerinin özünün seçimi vəziyyətin cəfəngliyini və bundan öz xeyirlərinə istifadə etmək istəyən siyasətçilərin əməllərinin çirkinliyini göstərir. Başda Abroboros (adamyeyən) olmaqla digər personajların da real prototipləri var idi. Qiyamçılar bütün ümidlərini məhz Abroborosa bağlamışdılar. Pyes tamaşaya qoyulmasa da, real hadisələrin inkişafına ciddi təsir etmiş və Xanterə rəqiblərini siyasi arenadan uzaqlaşdırmağa imkan vermişdi. Görünür, onun rəqiblərini korrupsiyada və siyasi oyunlarda günahlandırması əsassız deyildi.

Amerikada növbəti pyes əlli il sonra, 1766-cı ildə çap olundu. Bu, Robert Rocersin (Robert Rogers, 1731-1795) «Pontiak və ya Amerika vəhşiləri» (Ponteach; or The Savages of America) faciəsi idi. Əsərin müəllifi haqqında fikir müxalifliyi olsa da, hazırda hesab olunur ki, Rocersin, çox güman, həmmüəllifləri olub, amma əsərin çox hissəsini məhz o yazıb. Bundan başqa, əsərin milli mənsubiyyəti də sual doğurur. Rocers kral ordusunun mayoru idi, İstiqlaliyyət müharibəsində loyalistlərin tərəfində olmuş, inqilabdan sonra isə Amerikanı tərk edərək İngiltərəyə qayıtmış, əsərin özü də Londonda çap olunmuşdu. Bundan çıxış edən tədqiqatçılar bu əsəri İngilis ədəbiyyatına aid edirlər. Bununla belə Rocersin faciəsi sırf Amerika materialı əsasında ilk dram əsəridir.

Pyesin əsasında koloniyacılarla Amerikanın yerli əhalisi (hindular) arasında qarşılıqlı münasibətlər durur. Faciədə koloniyacıların hinduları necə həyasızcasına və qəddarcasına aldatmaları düzgün təsvir olunmuşdu. Zənginləşmə xətrinə onlar yalana da, adam öldürməyə də əl atırlar. Kralın nümayəndələri də onlardan geri qalmırlar. Onlar əvvəlcə kralın Pontiakka hədiyyələrini, sonra isə onun krala hədiyyələrini mənimsəyirlər. Pontiak onları müdafiə etməli olan kral ordusu zabitlərindən kömək istəyəndə, onu söyür və lağa qoyurlar. Kral hökuməti tərəfindən köməyə ümidini itirən Pontiak müharibəyə başlayır, sonra vəziyyət mürəkkəbləşir, onun iki oğlu – biri (Filip) alçaqlığın, digəri (Çekitan) ləyaqətin timsalı – mübarizəyə qarışır. Tayfa başçısı olmaq istəyən Filip qardaşının nişanlısını öldürür, qızın başqa tayfanın başçısı olan atasını inandırır ki, onu ingilislər öldürüb, bununla da onu müharibəyə cəlb edir. Hinduların birləşmiş qüvvələri ingilislərə qalib gəlib, onların fortune tuturlar. Qardaşının yalanının üstünü açan Çekitan onu, sonra da özünü öldürür. Oğlanlarının ölümündən sarsılan Pontiak ingilislərə məğlub olurlar. Maraqlıdır ki, ingilislər qələbəyə alçaqlıqla nail olduqları halda, hindular bütün əsər boyu ləyaqətlərini saxlayırlar. Əsərdə qəhrəmanların yaxşı və pislərə dəqiq bölgüsü, komik məqamların olmaması müəllifin klassisizmin tələblərinə riayət etdiyinə dəlalət edir.

Tomas Qodfrinin (Thomas Godfrey, 1736-1763) «Parfiya knyazı» (The Prince of Parthia) faciəsi amerikalı müəllifin indiki ABŞ ərazisində tamaşaya qo-

yulmuş ilk pyes oldu və buna görə də məhz o, «ilk Amerika faciəsi» hesab edilir. Pyesin ilk tamaşası müəllifin vəfatından sonra, 1767-ci ilin iyulunda baş tutdu.

«Pontiak»dakı hadisələr XVIII əsrin 60-cı illərində baş verdiyi halda, «Parfiya knyazı»nın hadisələri uzaq keçmişdə cərəyan edir. Əsərin tarixiliyi şərtdir. Müəllifin diqqət mərkəzində çar ailəsinin taleyi durur. Süjet xətti çox mürəkkəb və dolaşıqdır. Onun əsasında güclü ehtiraslar durur. Burada məhəbbət də, xəyanət də, qardaşın qardaşa, atanın oğula və oğulun ataya qarşı çıxması da var. Əsərdəki situasiyalar eyni zamanda Şekspirin bir neçə əsərindəki kolliziyaları andırır. Bu da bütövlükdə yeni yaranan Amerika ədəbiyyatının bütövlükdə ingilis ədəbiyyatının təsiri altında olduğunu göstərir.

1767-ci ildə digər amerikalı müəllifin – Tomas Forrestin (Thomas Forrest) «Peşmançılıq» («Disappointment») komediyası işıq üzü gördü. Bu, satirik yönümümlü əsərin əsas məziyyətlərindən biri – müəllifin qəhrəmanlarını xarakterizə etmək üçün müxtəlif dialektlərə müraciət etməsində idi. Bununla o həm obrazların, həm də sosial mənzərənin daha inandırıcı çatdırılmasına nail olurdu. Bu əsərdə ilk dəfə zənci obrazı da özünə yer almışdır. Əsər oxucular arasında böyük uğur qazandı. Təsadüfi deyil ki, əsrin lap sonunda o, bir qədər dəyişdirilmiş şəkildə yenidən çap olundu. Doğrudur, bu dəfə onun müəllifi kimi «Endryu Barton» adlı birisi göstərilmişdi.

Amerika inqilabı dramaturgiyanın inkişafına da xeyli təsir etdi. Doğrudur, İstiqlaliyyət müharibəsinin lap əvvəlində vətənpərvər qüvvələrin ərazisində istənilən teatr tamaşalarını qadağan edən qərar verilmişdi. Amma qeyd etmək lazımdır ki, amerikalıların teatra münasibəti birmənalı deyildi. Onların arasında, məsələn, Corc Vaşinqton kimi teatr həvəskarları da var idi. Qərara və onun pozulması ilə bağlı cəza təhlükəsinə baxmayaraq, pyeslər yenə də yaradılırdı.

Bu əsərlərin müəllifləri real hadisələrə müraciət edirdilər. 1776-cı ildə Hyu Henri Brekenric «Banker-Hill vuruşması» (The Battle of Bunker's Hill) pyesini yazdı. Bir il sonra o, «General Montqomerinin Kvebek şəhərinə hücum zamanı ölümü» (The Death of General Montgomery in storming the city of Quebec) faciəsini yaratdı. Faciənin müqəddiməsində qeyd edirdi ki, öz pyeslərini yazanda o, üç vəhdət tələbinə və mövcud Dram qaydalarına ciddi riayət edir [3, s.81]. Əslində «Banker-Hill vuruşması» pyesini sözün tam mənasında dram əsəri hesab etmək çətindir, çünki o, bir sıra monoloqlar ibarətdir və onda hadisələr təsvir olunmur, baş verənlər qəhrəmanların monoloqları vasitəsilə çatdırılır. Bütün əsər boyu bir dənə də dialoq yoxdur. Pyesin əsasında real tarixi şəxsiyyətlərin – görkəmli siyasi və dövlət xadimlərinin qarşıdurması durur. Bu, bir tərəfdən döyüşdə həlak olmuş general Uorren və general Patnem və digər tərəfdən ingilis qoşunlarının başında duran general Berhoyn və general Haudur.

Con Deyli Berkin (John Daly Burk, 1776-1808) «Banker-Hill» pyesi də həmin hadisəyə həsr olunmuşdu. Berk yeddi pyes yazmışdı. Onlardan ikisinin yalnız adı məlumdur. Bunlardan ən yaxşısı «Banker-Hill və ya general Uorrenin ölümü»dür (Bunker-Hill, or The Death of General Warren, 1797). O, Brekenricin pyesindəki tarixi qəhrəmanları demək olar ki, olduğu kimi saxlayaraq, əsərə uydurma personajlar da daxil edir və bu da münafişənin gərginliyini artırır. Əsərin əsasında bir-birini sevən, lakin müxtəlif cəbhələrdən olan amerikalı qız El-

vira və gənc britaniyalı zabıt Eberkrombinin taleyi durur. Əsərdə Şekspirin «Romeo və Culyetta»sının təsiri hiss olunur. Mövcud kanonlara riayət etmək əsərin bədiiliyinə mənfi təsir göstərmiş, surətləri yekrəng və sxematik etmişdi. Təsadüfi deyil ki, tamaşanı görəndə prezident Adams baş rolun ifaçısına demişdi: «Dostum, general Uorren alim və centlmen idi, sizin müəllif isə onu kobud qanmaza və bağırqana çevirmişdir» [2, s.65].

İnqilabın lap əvvəlində Con Likok (John Leacock) «Britaniya istibdadının yıxılması» (The Fall of British Tyranny, 1776) traqikomediyasını yazmışdı. Bu əsər ilk dram əsərlərinin janr baxımından yekrəng olmadığını göstərir. Əsərin personajları iki qrupa bölünür. Biri metropoliya ilə koloniyaların münaqişəsində mühüm rol oynayan real tarixi şəxsiyyətlər – Amerika tərəfdən Vaşinqton, Patnem, Li, İngiltərə tərəfdən isə generallar Heyc, Hau, Berqoyn, digəri isə mənalı uydurma adlarla adlandırılmış alleqorik fiqurlardır (Pişik pəncəsi, Qanunların Söyülməsi, Ədalət, Müdriklik, Din və s.). Bu fiqurlar müxtəlif ləyaqətləri və qüsurları bildirirlər. Alleqorik personajlar qalanlarının hərəkətlərini idarə edirlər. Belə ki, amerikalılar Müdriklik və Vətənpərvərliyin dediklərinə əməl edirlər, ingilislər isə Müdriklik və Ədalətin məsləhətlərinə qulaq asmır, Qanunların Söyülməsi və İkiüzlü ilə əlaqə yaradırlar.

İnqilab mövzusunda Amerikanın ilk peşəkar dramaturqu Uilyam Danlep (William Dunlap, 1766-1839) dəfələrlə müraciət etmişdi. Sisteməlik təhsil almada, o, görünür, hərtərəfli istedadlı idi. Təsadüfi deyil ki, 1784-cü ildə Londona rəngkarlıq öyrənməyə göndərilmişdi. Məhz burada o, teatra aludə olur.

1787-ci ildə Amerikaya qayıdanda Danlep ilk pyesini yazır. Bu, «Təvazökar əsgər və ya Nyu-Yorkda məhəbbət» pyesidir. Danlep 60-a yaxın pyesin müəllifi idi. Amma dərhal qeyd etmək lazımdır ki, bunların çoxu Avropa müəlliflərinin əsərlərinin təbdili idi.

İkinci qrupa Danlepin öz əsərləri daxildir, amma onların da müstəqilliyi xeyli şərti idi, çünki çoxu rəomanların və ya başqa müəlliflərin pyeslərinin əsasında yazılmışdı. Bunda o dövr üçün böyük qəbahət yox idi, çünki bu tamamilə yol verilən hesab edilirdi.

Danlepin ədəbi irsində vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsərləri xüsusi maraq doğurur. Bunlardan ən uğurlusu «Andre» (Andre, 1797) pyesi hesab olunur. Əsər İstiqlaliyyət müharibəsinin ən dramatik məqamlarından birinə həsr olunmuşdu. Pyesin əsas qəhrəmanı real tarixi şəxsiyyət, casusluqda ittiham olunub edama məhkum edilən ingilis zabıtidir. Müəllif qəhrəmanını alçaq cani kimi deyil, mərhəmətə layiq insan kimi təsvir edir.

Hadisələr əsasən Andrenin həyatını xilas etmək ətrafında cərəyan edir. Vaxtı ilə onun ingilis əsirliyindən azad etdiyi gənc Blend və onun sevgilisi Qonora Amerika ordusunun baş komandanı Vaşinqtona müraciət edirlər ki, Andreni əhv etsin. Dövlət maraqlarını əldə rəhbər tutan Vaşinqton onların xahişini rədd edir. Blend Baş komandanın təhlükəli tapşırığını yerinə yetirdikdən sonra papağından inqilab qoşununun nişanını qopardır. Vaşinqton gəncin qəlbində baş verənləri başa düşməyə qabil olsa da, ali dövlət maraqlarını daha yüksək tutur. Onu bu qərarında ingilis əsirliyində olan və qətlə məhkum edilmiş polkovnik Blendin

məktubu dəstəkləyir. Gənc qəhrəmanın öz borcuna sadıq atası Vaşinqtondan inqilaba sadıqlığını saxlamağı xahiş edir və ölümü dəyanətlə qəbul edir.

İnqilab mövzusunda Danlep «İstiqlaliyyət məbədi» (1799), «76-nın əsgəri» (1801), «Retrospeksiya və ya Amerika inqilabı» (1802) və bir neçə intermediyada müraciət etmişdi. Onun pyeslərində sentimentalizmin və digər cərəyanların təsiri hiss olunur.

Həmin dövrdə ABŞ-da yaradılmış pyeslərdən ən maraqlısı Royal Taylerin (Royall Tyler, 1757-1826) «Təzad» (“The Contrast”, 1787) komediyası hesab olunur. Müxtəlif janrlarda çıxış edən Tayler on pyesin (onların bir qismi dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır), «Əlcəzair əsiri» romanının, az miqdarda şeir və müxtəlif mövzularda çoxlu esselərin müəllifidir.

Pyesin strukturu qəhrəmanların hərəkətlərində və xarakterlərində əks olunmuş qarşıdurmasında əks olunmuşdur. Maddi maraqlar səmimi hisslərə, valideynlərin nüfuzu övladların maraqlarına, şəhər kəndə, təbiilik və günahsızlıq süniliyə və günaha, dəbin dəyərləri əsl dəyərlərə və nəhayət vətənpərvərlik xarici nümunələrə səcdə etməyə qarşı qoyulur. Məhz sonuncu məqam əsərə vətənpərvərlik ruhu verir.

Əsərin əsas qəhrəmanı Dimpl işlərini əlverişli evlənməklə düzəltmək istəyir. Amma biləndə ki, Mariyanın cehizi bir o qədər də böyük deyil, diqqətini Letisiyaya yönəldir, çünki o, gözəl olmasa da, cehizi böyükdür. Dimpl həm də yerli hər şeyinə ikrahla baxır, onu xarici dəblər cəlb edir.

Mariyanın rəfiqəsi Şarlotta da hadisələrdə yaxından iştirak edir. O da Dimplə aludə olur, Mariyanı laqeydlikdə günahlandırır və Letisiya ilə rəqabətə girir. Yüngül və yelbeyin Şarlotta çox hazırcavab təsvir olunur. dəqiqədə bir aforizmlərlə danışır. Buna səbəb Letisiya ilə söhbət səhnəsində komik effekt əldə olunur. Dəbdən danışır, qeybət etdikdən sonra onların arası dəyir və az qalır saçıyolmasına başlasınlar.

Başqa növ komiklik nöqərlərin obrazında verilmişdir. Biri Şarlottanın qardaşı polkovnik Menlinin kənddən böyük şəhərə gəlmiş zır kəndçi nöqəri Conatan, digəri isə Dimplin şəhərə uyğunlaşmış fırldaqçı nöqəri Cessemdir.

Hadisələrin gedişi Mariya təsadüfən Şarlottanın qardaşı ilə rastlaşandan sonra dəyişir. Polkovnik Menli tipik müsbət qəhrəmandır. O, qoçaq, namuslu və açıqürəkli. Bundan başqa o, silah əlində müdafiə etdiyi vətəninə sevir. Şarlotta qardaşını geridə qalmış hesab edir və onu müasirləşdirməyə çalışır. Mariyanın gözündə isə o, idealdır. Onların ilk görüşündə dərhal qəlblərində qarşılıqlı məhəbbət oyanır və əsər xoşbəxt sonluqla bitir. Dimplin kələklərinin üstü açıldıqdan sonra Mariyanın atası öz planlarından imtina edər və qızının polkovnik Menliyə ərə getməsinə razılıq verir. Bu, bir tərəfdən xeyirin şər üzərində qələbəsi, digər tərəfdən isə vətənpərvərlik hisslərinin tərənnümü demək idi.

Bədii keyfiyyətlərinə görə «Təzad» pyesi o dövrün dram əsərləri arasında müstəsna yer tutur. Təsadüfi deyil ki, əsər 1787-ci ildən 1804-cü ilə qədər Nyu-Yorkun, Baltimorun, Filadelfiyanın, Çarlstonun, Norfolkun, Bostonun və b. şəhərlərin truppalı tərəfindən dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdu. O dövrdə bu çox nadir hallarda baş verirdi. Maraqlıdır ki, bu pyes hətta XX əsrdə də bir neçə dəfə tamaşaya qoyulmuşdu.

Hazırda ilk Amerika dramaturqlarının pyesləri əsasən tarixi baxımdan maraqlıdır, amma o dövrün özü dramın inkişafı tarixində böyük rol oynamışdı. Məhz bu dövrdə teatra qarşı ikrah hissi dəf olunmuş, Amerika tamaşaçıları canlı teatr tamaşaları görmüşdülər. Bu, Amerika müəlliflərini ilk dram əsərlərini yaratmağa sövq etmişdi. Bu baxımdan İstiqlaliyyət uğrunda müharibə dövrü əlamətdardır, çünki bu dövrdə amerikalılarda baş qaldıran vətənpərvərlik duyğusu pyeslərdə öz əksini tapmışdı. XVIII əsrin son rübündə yaranmış əsərlərdə ilk dəfə spesifik Amerika mövzusunə müraciət olunmuşdu.

Ədəbiyyat

1. Columbia Literary History of the United States. Emory Elliott, Gen. Ed. N.Y., Columbia Univ. Press, 1988.
2. Dramas from the American Theatre: 1762-1909. Ed. by R.Moodv. N.Y., 1969.
3. Meserve, Walter J. An Emerging Entertainment. The Drama of American People to 1828. Bloomington, London, Indiana Univ. Press, 1977.

Summary

The American drama's origin and first steps

The article cites the reasons that delayed the development of drama in the American colonies of England, examines the first plays created on the American soil. It is emphasized that, despite artistic weakness, each of the dramaturgical works appeared to contribute to the development of this genre. This is also applied to the conversion of the heroic struggle for independence to the theme of modern life, the display of the first image of a Negro in them, the democratization of the language of works, and so on. He considered the most significant works of the last third of the XVIII century, in which he was searching for his way of the American drama.

Резюме

Зарождение и первые шаги американской драматургии

В статье указываются причины, которые задерживали развитие драматургии в американских колониях Англии, рассматриваются первые пьесы, созданные на американской земле. Подчеркивается, что несмотря на художественную слабость, каждый из появившихся драматургических произведений внес свою лепту в развитие этого жанра. Это касается и обращения в поисках темы к современной действительности, отражения героической борьбы за независимость, и выведение в них первого образа негра, демократизация языка произведений и т.п. Рассматриваются наиболее значительные произведения последней трети XVIII века, в которых шел поиск своего пути американской драматургии.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. S.Zeynalova
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.04.2017